

ПОТЕНЦІАЛ ФІЛОСОФСЬКОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ЩОДО СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ ЯК РІЗНОВИДІВ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

PHILOSOPHICAL METHODOLOGY POTENTIAL FOR THE SYSTEM-STRUCTURAL ANALYSIS OF CRIMINAL LAW AND CRIMINAL ACT AS TYPES OF SOCIAL CONTROL

**Вечерова С.М.,
к.ю.н., доцент**

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті запропоновано сукупність пізнавальних засобів, методів та прийомів аналізу кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління крізь призму специфічних рис епохи постмодерну, ключових положень теорії аутопойезису, базових засад аксіологічного та гносеологічного підходів, а також різних пар філософських категорій (зміст і форма, сутність і явище, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, ціле і частина).

Ключові слова: система, структура, соціальне управління, кримінальне право, кримінальний закон, постмодерн, аутопойезис.

В статье предложена совокупность познавательных средств, методов и приемов системно-структурного анализа уголовного права и уголовного закона как разновидностей социального управления сквозь призму специфических черт эпохи постмодерна, ключевых положений теории аутопойезиса, базовых основ аксиологического и гносеологического подходов, а также разных пар философских категорий (содержание и форма, сущность и явление, необходимость и случайность, возможность и действительность, целое и часть).

Ключевые слова: система, структура, социальное управление, уголовное право, уголовный закон, постмодерн, аутопойезис.

Article suggests the multitude of cognitive means, methods and instruments of criminal law and criminal act research as types of social control through the prism of specific postmodern age features, key provisions of the autopoiesis theory, basics of the axiological and epistemic approaches, and also various pairs of philosophical categories (form and contents, essence and fact, necessity and coincidence, possibility and reality, whole and part).

It is concluded that criminal law and criminal act analysis as types of social control through the prism of specific postmodern age features and key provisions of the autopoiesis theory gives an opportunity to shift away from the positivist «shackles» in understanding law and to treat criminal law substance as an open complex system, which is dynamical and interactive with the society, reconstructive in the process of law application for the evolution of moral, social and natural origins.

Axiological approach in research of criminal law contemporary reality is first of all the focus of its anthropologic (anthropocentrism), which are «variedly» brought out in private basics of criminal law.

The epistemic lens used for the system-structural analysis of criminal law and criminal act as types of social control is based on relativity and outlines that both such phenomena, and their efficiency criteria do not have absolute index, and invokes the issue of criminal act criminality.

Various pairs of philosophical categories, i.e. form and contents, essence and fact, necessity and coincidence, possibility and reality, whole and part, enlarge the range of scientific research, enable to «glance» beyond the normative contents of criminal law, actualize the issue of criminal act compliance/non-compliance with criminal law.

Key words: system, structure, social control, criminal law, criminal act, postmodern, autopoiesis.

В світлі ідей про інтегративний характер наукових пошуків безперечно утилітарність представляє методологія мети – рівня або філософська методологія.

Має рацію О. І. Бойко, коли стверджує, що «...нова методологія аж ніяк не зазіхає на гегемонію філософії, яка як і раніше залишається диригентським пунктом розуму, акумулює в собі генеральні технології пізнання навколишнього світу, ... забезпечує рівновагу дослідницьких напрямків і прийомів, приймає на себе обов'язок і відповідальність за рішення основного питання (про суверенітет буття і свідомості)» [1, с. 14-15].

За красномовною алегорією Д. А. Керимова, філософія є «душею» методології, її ядром, оскільки виступає не тільки як метод пізнання природи, суспільства і мислення, але і як загальнотеоретична основа будь-якого дослідження [2, с. 23-24]. Інтеграція наукових знань дозволяє філософії створити загальну наукову картину світу, яка є світоглядним фундаментом всіх природничих, технічних і суспільних наук, тим самим виконуючи методологічну функцію в пізнанні їх спеціальних, специфічних об'єктів [3, с. 65].

На справедливе переконання З. Х. Кочесокова, «...філософське осмислення нинішньої ситуації в соціальному бутті світу.... відкриває принципово нові методологічні горизонти для дослідження перспектив розвитку цивілізації ...» [4, с. 4].

Метою статті є спроба за допомогою окремих компонентів філософської методології запропонувати сукупність

пізнавальних засобів, методів та прийомів щодо системно-структурного аналізу кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління.

Ми цілком згодні з позицією, що «...оскільки сучасне суспільство знаходиться в історичній ситуації якісної зміни, остільки переосмислення багатьох уявлень про закономірності і сутність соціального життя людей виявляється неминучим. Надзвичайно важливо відшукати новий змістовний каркас, в межах якого може бути зрозуміла сьогоденна реальність і можуть бути втілені на практиці найбільш величні уявлення про право» [5, с. 3].

Параметри суспільства епохи постмодерну дуже наочно охарактеризовані американським філософом та футурологом японського походження Ф. Фукуямою.

Провідною ідеєю, яка проходить крізь серію його робіт, є так звана «теорія зламу епох». Мова йде про ситуацію, коли соціальні норми, які були чинними протягом одного історичного періоду, руйнуються в результаті успіхів технології і економіки, і суспільство перебуває у стані «наздогоняння», щоб перебудувати себе у змінених умовах [6, с. 24-25].

На думку вченого, у глобальному масштабі нинішній період характеризується двома абсолютно суперечливими тенденціями: з одного боку, має місце конвергенція політичних та економічних інституцій, а з іншого – все більше віддалення культур [7, с. 13].

Беручи до уваги вищевикладене, у якості філософського, світоглядного стрижня, навколо якого доцільне

формування методологічного підходу до системно-структурного аналізу кримінального права і кримінального закону як різновидів соціального управління можна розглядати постмодерн, який, як відомо, уникає усіх форм монізму та універсалізації, не сприймає єдиної загальнообов'язкової концепції пізнавальної діяльності [8, с. 22].

Постмодерн змушує переглянути глибинні засади суспільства епохи модерну і, перш за все, характеристики праворозуміння.

З цього приводу цінними є зауваження відомого англійського спеціаліста в галузі філософії права, члена Палати Лордів, Д. Лойда, наступного змісту: «Не існує універсальної ідеї права, яку можна було б сформулювати на підставі вивчення усіх стадій еволюції людського суспільства... Кожне конкретне суспільство неминуче бачить своє право, як і свого Бога, згідно з власним уявленням про нього. І навіть в одному і тому ж суспільстві постійно йде процес розвитку і змін... Еволюційні процеси в суспільстві тягнуть за собою зміну уявлень про створену в ньому ...систему права» [9, с. 375].

Загалом, ми підтримуємо точку зору про те, що не може існувати універсального праворозуміння [10, с. 3, 8]. Більш коректно ставити питання про «домінуючий» тип праворозуміння. Останній же в свою чергу обумовлений цілою низкою факторів (мораль, традиції, релігія тощо) [10, с. 5, 9].

Для з'ясування сутнісних аспектів правової реальності в умовах постмодерну неабияку цінність становить теорія аутопойезису, вихідні постулати якої зводяться до того, що сучасне суспільство не має центру [11, с. 20]. Єдине, що на думку прихильників аутопойезису, робить суспільство суспільством – мережа комунікацій [12, с. 5]. Це означає, що право не може бути ототожнене із заданою апріорною справедливістю, оскільки такої справедливості просто не існує через неможливість співвіднести правову систему із якимись задалегідь визначеними фундаментальними цінностями та принципами [13, с. 160-179]. Тому акцент в розумінні права повинен робитися не на сукупності норм права та раціональності волі законодавця, а на практиці правових комунікацій. Для суспільства, що знаходиться в стані постійних змін, взаємодія, заснована на узгодженні волю, цілей, інтересів є більш значущою, ніж судові інтерпретації.

Дійсно, не можна заперечувати того, що у XXI ст. на перший план висувається проблема правової комунікації, тобто проблема успішного співіснування у сфері права різних суб'єктів, проблема загального праворозуміння та спільної правотворчості, в межах якої може реалізуватися не лише особиста свобода людини, а й її відповідальність за долі інших. Таке розуміння права неможливе при погляді на державу як єдиного й виключного деміурга права [14, с. 101].

Аутопойезис вбачає у праві гетерархічну (тобто позбавлену жорсткої ієрархії), одночасно відкриту та закриту по відношенню до навколишнього середовища, самокеровану систему, де створювані норми є невіддільними від процесу їх застосування, а центральною ланкою в правовій системі виступає суб'єкт права (інакше кажучи, має місце так звана «інтерсуб'єктивність» права, за якої право не існує поза соціальними суб'єктами та їх комунікацією) [15, с. 4-9].

У даному випадку переконливими видаються доводи І. І. Гусевої на предмет того, що «мозаїчність» соціальної реальності, її розпад на окремі поля та анклавів, руйнування соціальних зв'язків у великих спільнотах, зростання значення невеликих соціальних груп з яскраво вираженою локальною солідарністю з неминучістю детермінують потребу в перегляді стратегій наукових досліджень, зміну фокусних відстаней та звернення уваги на локальні форми соціального буття [16, с. 2, 11, 13].

Дослідження кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління кризь призму специфічних рис епохи постмодерну та ключових положень теорії аутопойезису, як представляється, дає змогу відірватися від позитивістських «пут» у праворозумінні та поглянути на кримінально-правову матерію як на відкриту складну систему, що знаходиться у постійному динамічному розвитку, взаємодії із суспільством, відтворюючись у процесі правореалізації задля розвитку своїх духовних, соціальних та природничих першоджерел [17].

В арсеналі сучасної філософської методології цільне місце посідає аксіологічний (ціннісний) підхід, який представляє собою загальну стратегію дослідження, що визначає розгляд права кризь призму його відповідності певним цінностям, що можуть забезпечуватись правом та бути його основою [18, с. 8]. Згідно із даним підходом, цінності – це структурна першооснова права [19, с. 86].

У контексті системно-структурного аналізу кримінального права і кримінального закону як різновидів соціального управління та в умовах постмодерну аксіологічний підхід знаменує собою кардинальну переорієнтацію в ієрархії системи цінностей, поставлених під охорону кримінальним правом і кримінальним законом у напрямку «особистість–суспільство–державу» [20, с. 258].

Як зауважує В. О. Туляков, глобальні та регіональні, соціальні та культурні дисбаланси й конфлікти, комунікаційні вкидання створюють ситуації, коли стабільна по суті кримінально-правова форма знаходиться в дисонансі з громадськими та соціальними відносинами і процесами, що розвиваються. Виникають напівправові форми кримінально-правового регулювання та контролю. Створюються нові кримінальні закони, зокрема, транзитивне кримінальне право. Держави колишнього СРСР відносяться до країн перехідного періоду розвитку, а транзитивна юстиція відображає процес переходу від віджилої форми публічно-правових відносин (феодалізм, тоталітаризм) до буржуазно-демократичних по суті систем, побудованих на ідеології ландшафту примату концепції прав людини та захисту базових людських цінностей [21, с. 163-166].

Н. В. Генріх цілком виправдано пише про те, що в реаліях постмодерну кримінальне право повинно позиціонуватися як засіб обмеження державного примусу та захисту прав людини [22, с. 11]. Трохи далі вчена додає, що «...сучасне кримінальне право має розумітися не як «публічне», а як «переважно публічне» право, в якому органічно поєднуються приватні та публічні інтереси» [22, с. 15].

О. І. Бойко резюмує, що «...останнім часом публічність починає здавати свої позиції навіть в «свята святих» – у кримінальному праві» [20, с. 259].

Л. Ю. Тимофєєва переконана, що для створення «людського кримінального права» необхідно вибудовувати процес криміналізації, виходячи із пріоритету та поваги прав людини ...» [23, с. 118].

Як бачимо, аксіологічний підхід відносно дослідження кримінально-правової реальності сьогодення – це, перш за все, фокус, який акцентує увагу на її антропологізації (антропоцентризмі), котра найбільш «різнопланово» проявляє себе у приватноправових засадах кримінального права.

Загальновідомо, що однією із особливостей юридичної епістемології у період постмодерну є потреба у пошуку нових форм раціональності, заснованих на релятивності.

Щодо системно-структурного аналізу кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління, така гносеологічна «лінза» дає змогу побачити, що як дані феномени, так і критерії оцінки їх ефек-

тивності не мають абсолютних показників, крім того, підняти питання криміногенності кримінального закону [24, с. 110].

Я. І. Гілінський на рахунок цього справедливо зауважує: «У реальній дійсності немає об'єкта, який був би «злочинністю» (або «злочином») за своїми внутрішніми, іманентними властивостями, *suī generis, per se*. Злочин і злочинність – поняття релятивні (відносні), конвенціональні («договірні»: як «домовляться» законодавці), вони суть соціальні конструкти, що лише частково відображають окремі соціальні реалії: деякі люди вбивають інших, деякі заволодівають речами інших, деякі обманюють інших тощо. Але ті ж самі за змістом дії можуть не визнаватися злочинами: вбивство ворога на війні, вбивство за вироком (смертна кара), заволодіння речами іншого за рішенням суду, обман державою своїх громадян тощо» [25, с. 37].

Для системно-структурного аналізу кримінального права і кримінального закону як різновидів соціального управління дослідницький інтерес становить і так звана традиційна філософська методологія. Мова йде про різні пари філософських категорій, котрі, «...узагальнюючи пізнавальний досвід всіх наук, привносять в кожну конкретну науку методологічні знання всіх наук в їх синтезованому вигляді і тим самим множать пізнавальні можливості як науки в цілому, так і окремої її галузі» [2, с. 23].

Так, кримінальне право як галузь права є змістом положень, які становлять його предмет, а кримінальний закон – формою, у яких вони отримали юридичну обов'язковість. При цьому зміст не може існувати без відповідної форми, а форма не може бути беззмістовною. Оскільки форму (закон) створюють люди з їх інтересами, уподобаннями, помилками – то форма в певний момент часу може не повністю відповідати змісту. Отже, існує діалектична суперечність між формою і змістом, яка зникає у процесі як вдосконалення законодавства, так і зміни уявлень суспільства про добро і зло, про суворість репресій, які припустимо застосовувати до злочинців тощо [26, с. 21].

Співвідношення кримінального права і кримінального закону може і має розглядатися і під кутом аналізу таких співвідносних філософських категорій, як сутність і явище, необхідність і випадковість, можливість і дійсність. У кожній із пар названих категорій право відображається першою, а законодавство – другою [26, с. 21]. Крім того, для тематики нашого дослідження архіважливе значення має ще й така пара філософських категорій, як ціле та частина [27, с. 244].

Як відомо, явище – це щось непостійне, нестійке, мінливе, таке, що коливається [27, с. 41]. «...Сутність права змінюється набагато повільніше, ніж правове явище» [27, с. 45], а «...кожне правове явище виражає лише особливий або окремих момент сутності права... При цьому ступінь відповідності правового явища своїй сутності може бути різним: в одних правових явищах сутність права представлена більш повно, прямо і безпосередньо, ніж в інших явищах» [27, с. 45, 47].

Відповідно, кримінальне право відображає внутрішню сутність явищ і процесів, які існують у сфері протидії злочинам, єдність усіх її властивостей і зв'язків, а кримінальне законодавство є певним зовнішнім відображенням (виявленням) протидії злочинам, є явищем, доступним безпосередньому сприйняттю і аналізу [26, с. 21-22].

Слід також відштовхуватися від того, що «...в залежності від конкретних-історичних умов одна і та сама сутність права проявляється по-різному...» [27, с. 47]. Дане застереження матиме особливо важливе методологічне значення при характеристиці темпорального виміру кримінального права.

Водночас кримінальне право є виявом закономірностей, які існують з приводу визначення злочинного і незлочинного, наслідків вчинення відповідних діянь. А

кримінальний закон у цьому аспекті є виявом випадковості – нестійких зв'язків, результатом перетину чи збігу незалежних процесів або подій у сфері законотворчості, які доповнюють і не завжди адекватно відображають існуючі закономірності [26, с. 21-22].

Взаємодію кримінального права і кримінального законодавства характеризує їхній розвиток і рух, що відображається у діалектиці можливості і дійсності. Будь-які ідеї, суспільні вимоги у сфері протидії злочинності і караності, як і їх унормування та практичне втілення, мають своє зародження, розвиток, розквіт, занепад та відмирання. Можливості, які закладені у праві, мають втілюватися у дійсність, тобто закон. Відповідно, дійсність (кримінальний закон) є реалізованою можливістю, яка була закладена у праві. Це знову ж таки підтверджує тезу про те, що кримінальне право не може бути втілене у життя саме собою, без того, щоб його вимоги не набули законодавчої форми. Зміна закономірностей, які лежать в основі можливостей, призводить до того, що й дійсність втрачає свою «розумність» і має замінюватися новою. А в аспекті співвідношення кримінального права і кримінального закону тенденції їх взаємодії і розвитку мають один вектор – право детермінує закон, а не навпаки [26, с. 21-22].

Щодо такої пари філософських категорій, як ціле і частина, то даний методологічний прийом дозволяє досягнути, що кримінальний закон – це лише один із складників такого багатомірного явища, як кримінальне право, котре включає в себе й «ненормативний» блок, наприклад, функції та принципи кримінального права.

Має місце й ще одне «суміжне» питання, розгляд якого стає можливим завдяки філософським категоріям ціле і частина – це проблематика системності кримінального права та кримінального закону, оскільки, як відомо, «... всяка система є цілим, але аж ніяк не всяке ціле є системою. Сумативне ціле – це теж ціле, але воно ще не система, бо не має об'єктивних, закономірних, необхідних зв'язків і взаємодії між його складовими частинами, компонентами. Тому ціле може бути системним і несистемним» [27, с. 252].

Таким чином, підсумовуючи все вищевикладене, представляється можливим сформулювати наступні висновки.

1. Аналіз кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління крізь призму специфічних рис епохи постмодерну та ключових положень теорії аутопойезису дає змогу відірватися від позитивістських «пут» у праворозумінні та поглянути на кримінально-правову матерію як на відкриту складну систему, що знаходиться у постійному динамічному розвитку, взаємодії із суспільством, відтворюючись у процесі правореалізації задля розвитку своїх духовних, соціальних та природничих першоджерел.

2. Аксіологічний підхід відносно дослідження кримінально-правової реальності сьогодення – це, перш за все, «фокус», який акцентує увагу на її антропологізації (антропоцентризмі), котра найбільш «різнопланово» проявляє себе у приватноправових засадах кримінального права.

3. Для системно-структурного аналізу кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління гносеологічна «лінза», заснована на релятивності, дає змогу побачити, що як дані феномени, так і критерії оцінки їх ефективності не мають абсолютних показників, крім того, піднімають питання криміногенності кримінального закону.

4. Різні пари філософських категорій, зокрема, зміст і форма, сутність і явище, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, ціле і частина, розширюючи діапазон наукових пошуків, дозволяють «зазирнути» за нормативне наповнення кримінального права, актуалізувати проблематику відповідності/невідповідності кримінального закону кримінальному праву.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко А. И. Система и структура уголовного права в 3 т. – Т. 1 : Системология и структурализм в современной познавательной культуре / А. И. Бойко. – Ростов н/Д : Изд-во ЮФУ, 2007. – 448 с.
2. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – М. : Аванта+, 2000. – 560 с.
3. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич. – М. : «Прогресс», 1981. – 302 с.
4. Кочесоков З. Х. Дискурс современного этапа социальной эволюции в постнеклассической парадигме науки : автореф. дис... на соискание уч. степени докт. философ. наук по спец. : 09.00.11 «социальная философия» / З. Х. Кочесоков. – Нальчик, 2010. – 41 с.
5. Палазян А. С. Функциональная характеристика права : автореф. дис... на соискание уч. степени докт. юрид. наук по спец. : 12.00.01 «теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве» / А. С. Палазян. – М., 2009. – 47 с.
6. Фукуяма Ф. Великий разрыв ; Пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 474 с.
7. Фукуяма Ф. Доверие : социальные добродетели и путь к процветанию : [пер. с англ.] / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 730 с.
8. Микешина Л. А. Философия науки : Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования : учеб. пособие / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция : МПСИ : Флинта, 2005. – 464 с.
9. Ллойд Д. Идея права / Перевод с английского : М. А. Юмашева, Ю. М. Юмашев ; научный редактор Ю. М. Юмашев. – изд. 4-е. – М. : «КНИГОДЕЛ», 2007. – 416 с.
10. Шелестов К. О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правових систем : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.12 «філософія права» / К. О. Шелестов. – Одеса, 2010. – 17 с.
11. Ладер К.-Х. Теория аутопойезиса как подход, позволяющий лучше понять право постмодерна (от иерархии норм к гетерархии изменяющихся паттернов правовых интеротношений) / К.-Х. Ладер // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2007. – № 4. – С. 13–43.
12. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права (проблемы генезиса и теоретико-правового обоснования) : автореф. дис... на соискание уч. степени докт. юрид. наук по спец. : 12.00.01 «теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве» / А. В. Поляков. – СПб., 2002. – 42 с.
13. Гальперина П. Л. Понятие правовой системы в контексте теории правового аутопойезиса / П. Л. Гальперина // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – СПб. : Изд-во СПбГУ. – 2005. – № 6. – С. 160–179.
14. Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций : монография / Н. А. Орловская. – Одесса : Юридическая литература, 2011. – 624 с.
15. Синяков Д. К. Концепция правового аутопойезиса. Теоретическое обоснование : монография / Д. К. Синяков. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2014. – 175 с.
16. Гусева И. И. Стратегии исследования в социально-гуманитарных науках : философско-эпистемологический анализ : автореф. дис... на соискание уч. степени докт. философ. наук по спец. : 09.00.01 «онтология и теория познания» / И. И. Гусева. – Саратов, 2008. – 40 с.
17. Туляков В. О. Кримінальне право сьогодення : ренесанс моделі стало розвитку / В. О. Туляков // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2014. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nauka.nlu.edu.ua/download/visnik_yg/3/1.pdf.
18. Фальковський А. О. Аксиологічний підхід у методології сучасної юриспруденції : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.12 «філософія права» / А. О. Фальковський. – Одеса, 2011. – 17 с.
19. Горобец К. В. Аксиосфера права : философский и юридический дискурс : монография / К. В. Горобец. – Одесса : Фенікс, 2013. – 218 с.
20. Бойко А. И. Система и структура уголовного права в 3 т. – Т. 2 : Системная среда уголовного права / А. И. Бойко. – Ростов н/Д : Изд-во ЮФУ, 2007. – 640 с.
21. Туляков В. А. Транзитивное уголовное право // В. А. Туляков // Правові та інституційні механізми забезпечення стало розвитку України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 травня 2015 року, м. Одеса) : у 2 т. – Т. 2 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. – Одеса : Юридична література, 2015. – С. 163–166.
22. Генрих Н. В. Предмет и метод уголовно-правового регулирования : автореф. дис... на соиск. уч. степени докт. юрид. наук по спец. : 12.00.08 «уголовное право и криминология ; уголовно-исполнительное право» / Н. В. Генрих. – Рязань, 2011. – 62 с.
23. Тимофеева Л. Ю. Уголовно-правовая політика : вектор «человечность» / Л. Ю. Тимофеева // матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Нормативні та прикладні засади удосконалення інституту призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу» (26–27 грудня 2015 року, м. Одеса). – С. 116–122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.opua.edu.ua/handle/11300/3260>.
24. Честнов І. Посткласична теорія права : контури нової парадигми / І. Честнов // Право України. – 2011. – № 8. – С. 109–114.
25. Гилинский Я. И. Криминология : теория, история, эмпирическая база, социальный контроль / Я. И. Гилинский. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб., 2009. – 512 с.
26. Навроцький В. Кримінальне право і кримінальне законодавство : співвідношення понять / В. Навроцький // Право України. – 2011. – № 9. – С. 20–24.
27. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов ; Академия обществ. наук при ЦК КПСС. – М. : Мысль, 1972. – 472 с.